

ОТ МАСКИТЕ ДО МАСКАРАДА
Интелектуалците и предизвикателствата
на социалната памет

Наталия Христова

В един американски сериен филм, сниман някъде в края на 80-те или началото на 90-те години – “Мисията невъзможна” – представата за социалистическото, тоталитарно общество бе изразена едновременно наивистично-смешно и гротесково в следния епизод: Шахматен турнир. Фигурите са подредени, двамата съветски състезатели съсредоточени и напрегнати в очакване на началото на срещата. И кой започва играта? Съдията. Той прави първия ход. Ето, така се представя на западната публика централизираната държава. В нея според авторите на филма дори универсалните спортни правила са различни, изкривени, изопачени.

Разказвам тази задокеанска кинематографична версия на “реалния социализъм” с надеждата, че ще предизвика усмивка. С надеждата, че нашата памет за близкото минало е по-трезва и по-малко гротескова. С надеждата да олекотя по-нататъшните мисли и разсъждения. С надеждата, че зад привидно нерадостните констатации (резултат на неколкогодишна работа с архивите, но и резултат на собственото ми изправяне пред предизвикателствата на социалната памет) ще прозре поне мъничко ирония. Ирония, без която е трудно да погледнем към предходните десетилетия обективно и спокойно, с усилие да ги анализираме и разберем, а не просто да ги отречем. Въвеждането на смеха в самото начало е израз на респект и смущение от докосването ми до проблеми и личности, чието разкриване носи опасност от грешки и неточности, от едностранчива интерпретация, от противоречиви внушения. Именно

поради това изводите са констативно-обяснителни и, разбира се, отворени за дискусия.

В тази посока на себеизясняване ще направя още две уточнения. Първо. Споменатите в статията имена са само малка част от действащите лица на българската литературнохудожествена сцена от близките години и от днешния ден. Подборът е колкото субективен (обусловен от желанието да се илюстрират някои тенденции в културния живот чрез позициите на едни от най-популярните ни творци), толкова и определен от архивните документи, на базата на които е направен този опит за историческа реконструкция. Използвани са и литературни анкети¹, мемоарни книги², анкетни издания³, интервюта⁴, репортажи⁵. Разновидните източници са задължителни с оглед обективното и по възможност нюансирано възстановяване на близкото минало. Освен че взаимно се допълват, те дават възможност за неколкочратно проверка на фактите. И нещо много съществено. Те помагат да се възсъздаде, макар и в щрихи, българският културен живот през втората половина на ХХ век, като се проследи едновременно “голямата” политика на управляващите (определена в значителна степен от директивите на центъра – Москва, и от възможността на политическия елит да привежда и адаптира спуснатите от КПСС разпоредби съобразно българските условия и техните конкретни политически интереси и цели) и онова, което усещат като обществена атмосфера, онова, което разбират като зададени “правила на играта” интелектуалците в собствения си културен кръг.

Второ. Нашата днешна представа за близкото минало, нашата памет за него нерядко е или отрицателна и саркастична, или идилично-идеализирана, т. е. – подборна и зависима от моментното ни състояние и настроение. Тя в немалка степен е компенсаторна – запълва онова, което ни липсва “тук” и “сега”. Тя е резултат и на естественото желание за противодействие на конюнктурно-обслужващи тези и оценъчни критерии.

Посттоталитарните десет години създадоха три мита, пропагандно необходими на онези партии и личности, които се поя-

виха на съвременната политическа сцена, демонстративно афиширайки своята демократичност чрез антикомунистически лозунги, но митове, които нямат почти нищо общо с историческата истина. Те са плод на подсъзнателно или съзнателно изкривяване, дори моделиране на социалната памет.

Първи мит. Всичко лошо, което българското общество познава, е родено в десетилетията след Втората световна война, т. е. след 9 септември 1944 година. Еуфорично отрицателните месеци и години след зимата на 1989 г. създадоха благоприятни социалнопсихологически условия за налагане на следната схема за оценка на обществено-политическото, стопанско и културно развитие на модерната българска държава: от Освобождението до средата на 40-те години историята ни е светла и прекрасна, след Втората световна война до края на 80-те години – само мрачна, дори мракобесна и безпросветна, в посттоталитарните години – трудна, но със светла европейска и евроатлантическа перспектива.

Целта на моделирането на такава именно памет за миналото вероятно е плод на най-добри намерения, резултат на определен тип мислене сред управляващите, което се мотивира от желанието им за поредната “ускорена” промяна в нагласите на българското общество. За да стане това общество гражданско, т. е. сбор от повече или по-малко ярки индивидуалности. Сбор от личности, които да реагират бързо и чувствително в днешното постмодерно време. Едва ли обаче идеализацията на следосвобожденските години, забравата на близкото минало, постигната чрез тоталното му, повърхностно и дори невежествено отрицание, неяснотата на днешния и фалшивия, неаргументиран оптимизъм към утрешния ден, е верният път за постигане на подобни цели.

Втори мит. Деморализацията на българската интелигенция (и на обществото като цяло) е феномен преди всичко на социалистическото общество. Нищо че през 1897 г. Ст. Михайловски извежда действащата още тогава управленска максима: “За да господарстваш – развращавай!”⁶. Нищо, че още тогава из страната шестват героите на Алеко Гочоолу и Дочоолу, а България се представя на света от Бай Ганьо.

Трети мит. Българската нация е нация от дисиденти, твърдят митотворците и съотнасят това главно към българската интелигенция. Не случайно и днес продължават да се себезаявяват като дисиденти все повече и повече интелектуалци. Безспорно е, че всеки човек има правото, а вероятно немалка част от българите и основанието да смятат, че са били инакомислещи, да вярват, че са противодействали по един или друг начин на официалната политика при социализма. Едно обаче е свободата да се самоопределяш като дисидент, друг проблем е доколко твоята реакция е рефлектирала, доколко се е усещала в публичното пространство.

Тук веднага (и по необходимост) отварям скоба за пояснение. Когато казвам интелектуалец, имам предвид класическото определение, а не изхабеното от употреба и дискредитирано днес понятие. Същата уговорка правя и по отношение на дисидентите. Днешното съдържание на това понятие е още по-нерадостно. То се възприема, напълно основателно, като синоним на конформист, кариерист и др. п. или, както казва Желю Желев, “Дисидент – почти мръсна дума – като активен борец” (има предвид, че се свързва в общественото съзнание с привилегии!)⁷.

Изброените три мита са рожба – тест на социалната памет. И именно чрез тях, в опита за демитологизацията им ще се опитам да типизирам видовете интелектуални маски (от близкото минало и днешния ден). Ще се опитам да потърся причините, които очертават нерадостната българска картина в края на ХХ-то столетие – маскарад от творци със снети или фалшиво изиграни, или разменени, или насила надянати маски.

Интелектуалецът съзнателно избира своята маска. Тя е неговото публично аз. И именно това публично аз има значение за обществото. Вътрешното, съкровено, скритото аз е истинската същност на твореца, но тя е затворена и има значение главно за отделния човек. Безспорно е обаче, че видът на маската е в пряка зависимост от интимното, същностно аз. Става дума за избора. А самият избор е едновременно личностно и социално обусловен. Той е зависим, дори в по-голяма степен от страната, в която живее творецът, от обществения механизъм, по който е уредена държа-

вата и по който тя се движи. Казано накратко – връзката между власт и интелектуално поведение е пряка.

В годините на социализма, и особено от началото на 60-те години насетне, в България властта вече е оформила своя нова, по-модерна, по-опитна, политически (демагогски) по-зряла физиономия. И по-опасна същност. Отношенията ѝ с интелигенцията (особено с публичната, т. е. художествената) са умели, относително стабилни, но и твърде мобилни – различните конкретни ситуации, конкретни политически събития или културни скандали извеждат на преден план разновидни реакции и мерки.

Става дума за спецификата на българския властови механизъм по времето на Тодор Живков. Само няколко години след излизането му като първа фигура на политическата сцена той завършва своето управленско митотворчество, изразяващо се в следните постулати, на които не изменя до края си: Ситият не ходи в гората (купуване), Съблазънта да си богоизбран (член на творчески съюз), Привилегията (жилище, вила, кола) ражда послушание. Първият секретар на БКП и председател на Министерския съвет от 1962 г. насетне държи всички лостове на управлението в ръцете си. Благодарение на тази тотална власт той постепенно успява да формира и т. нар. “армия от безпартийни комунисти” (за “безпартийни комунисти” естествено се говори и в СССР), която умело използва винаги, когато реши да дисциплинира “непослушни” членове на БКП.

А българският духовен елит от края на 50-те до края на 80-те години не е сборно понятие. Той е съворен от отделни личности, които партията-държава е разделила просто и удобно на членове на БКП и безпартийни. Деление, което дава теоретична възможност за лесно въздействие, манипулация и контрол над интелигенцията. Но колкото изпитана и съвършена да е на пръв поглед тоталитарната машина, тя никога не успява да предотврати сближението между интелектуалците, осъществявано предимно на основата на сходните им морални и ценностни позиции. С тези юридически нерегламентирани “приятелски кръгове” или “групички” ЦК на БКП ще се бори постоянно, ще сменя тактиката през годините на своето

управление – ще привилегирова, награждава, наказва и прощава, но никога няма да успее да разруши докрай, а още по-малко да постигне желаната цел – пълното обединяване и обезличаване на българската интелигенция.

И така, чрез противодействие и противостоене на едни (маската на комуниста-идеалист), чрез объркващо властта “мълчание” на други (контраадаптивната маска), чрез разумното приемане на особената “привилегированост” от трети (маската на дружелюбния “придворен”), разбира се, и чрез проява на конформизъм, на открито служене на партията-държава, на послушание от четвърти (маската на фанатично предания на партията комунист) – тази “шареност”, макар и в процентно съотношение доста неравностойна (най-тежка е последната група), характеризира духовния ни елит, а не едноцветната безличност.

Маската на комуниста-идеалист в годините на социализма с впечатляваща упоритост носят Христо Ганев, Валери Петров, Радой Ралин, Гочо Гочев, Борис Делчев, Марко Ганчев, Александър Геров, Стефан Цанев, Константин Павлов, Блага Димитрова... Както се вижда, тази роля се играе и от членове на БКП с по-голям или по-малък минал (додеветосептемврийски) актив, и от безпартийни – като последните трима. Те през всичките години избират противопоставянето, изразяващо се в защита на творческата позиция чрез почтена гражданска реакция. И тази позиция се изразява обикновено в затворен кръг (по време на срещите с ЦК или ПБ на БКП или в първичните партийни организации на творческите съюзи, или сред приятели), противопоставяне, което не се чува и би минавало границата на интелектуалната разумност, ако е придружено с непременното желание да се чуе в публичното пространство. Позиция, която в отговор получава репресия и не само че не може да се зарежда чрез удовлетворение – публично санкциониране, а и носи предусещането за забрава, за възможността да те причислят след време (както всъщност и става) към другите, конформистите, богопомазаните творци. *“С Христо Ганев – споделя Валери Петров – по едно време, помня, си казахме: Абе човек се мъчи да върши достойни актове в живота си, а пък ето на, свидетелите из-*

чезват (това става непосредствено след смъртта на Емил Манов – б. м.) – и кой ще припомни как си се държал на еди-кое си събрание?...”⁸.

А репресиите към тези интелектуалци са нестихващи през годините. Те се изразяват в спиране на филми – “Животът си тече тихо” – Христо Ганев, Бинка Желязкова, “На малкия остров” – Валери Петров, Рангел Вълчанов, трудно допуснат до екрана след острокритични обсъждания и поправки (1958), и много други кинотворби до края на 80-те години; лишаване от работа и невъзможност да публикува – Константин Павлов; инкриминиране на книги – “Недостовирен случай” на Емил Манов, “Семейство Ласкови” на Любен Станев и пиесата “Страх” на Тодор Генев (1957), “Люти чушки” на Радой Ралин, Борис Димовски (1968), “Лице” на Блага Димитрова (заедно с “Фашизмът” на Желю Желев и филмът “Една жена на 33” на Христо Христов) (1982); остри критики в ЦК на произведения – както на всички изброени дотук автори, така и на стихосбирката “Бягащо дърво” на Марко Ганчев (1969); изваждане от редколегии и заклеяване в печата – Гочо Гочев, Константин Величков, Крум Пенев, Радой Ралин, Людмил Стоянов, Борис Делчев, Младен Исаев, Ламар (1957), Борис Димовски и още редица сатирици (1968), Блага Димитрова, Христо Христов, Желю Желев (1982); по-леки или по-тежки партийни наказания – последно предупреждение за отнемане на партийния билет (на Радой Ралин и Борис Димовски – за “Люти чушки”), изключване от БКП – на Христо Ганев, Валери Петров, Гочо Гочев и Марко Ганчев за отказа им да гласуват против Нобеловата награда на Солженицин през 1971 г., разбира се, изключените от БКП интелектуалци заради участието им в ръководствата на неформалните сдружения през 1988 – 1989 г.

Така още през 1956 и 1957 г. властта чрез своите действия започва да легитимира дисиденти (въпреки че тази дума официално ще бъде употребена от Тодор Живков едва през декември 1977 г. в речта му пред третата национална конференция на младите писатели, а през март следващата година ще се говори за подготвяната “Декларация’78” (направена по подобие на чешката

харта), така и останала неподписана)⁹. Целта на наказанията върху изявени български творци и техни произведения до голяма степен е постигната. Интелигенцията след всеки “удар” се затваря в себе си. Прави впечатление, че новата власт проявява “особено” (сплашващо-показно) отношение към творците винаги, когато има раздвижване в “социалистическия лагер”, когато нещо се случва в някоя “братска социалистическа страна” – през 1956 в Полша и най-вече в Унгария (унгарското въстание), през 1968 в Полша (бунтът на полските интелектуалци) и Чехословакия (чехословашката “нежна революция”), през 1980 – 1981 г. в Полша (“Солидарност”, раздвижването на полското общество, военното положение), 1985 – 1989 г. – съветската “перестройка”... Колкото и палиативни да са на пръв поглед тези наказания, последствията за интелектуалците са сериозни – невъзможност за пълноценна творческа реализация. Безспорно е, че властта начело с Т. Живков в продължение на три десетилетия умело дисциплинира или пък покровителства отделни представители на художествената интелигенция. Смяната на отношението към тези творци не допуска мъченически ореол, но потиска и унижава личността. В същото време обаче репресираните творци стават по-известни, техните имена и тяхното творчество предизвиква интерес сред голяма част от българите. Така присъствието им в публичното пространство става по-осезателно и управляващите само частично постигат целите си – сплашват интелектуалците, предотвратяват евентуално сближение и организирано противодействие, принуждават ги, макар и не директно, да сменят творческото си амплуа – като пишат книги за деца, като превеждат съветски и най-вече западни автори, но недооценяват факта, че чрез тези мерки позволяват на изкуството да разкрепостява и обнадежда хората, да противодейства на масираната идеологическа пропаганда, като предизвиква размисъл и недоверие към отправяните от властта послания. Като се прибави към това и разочарованието, което всеки човек изпитва при сблъсъка си с действителността (разминаването между прокламиран идеал и “живата” реалност), като се прибавят и страхът, и невъзможността да се реагира, да се противодейства дори вербално на очевидни

несправедливости, сред обществото се трупа отрицателна енергия. А социалнопсихологическият климат в тези моменти става неблагоприятен за управляващите, нещо, което те, макар и с известно закъснение, отчитат и на което реагират. Като либерализират в безопасни за властта граници духовния климат в страната.

Определено по-различен, по-открит от носещите маската на комуниста-идеалист е Радой Ралин. И неговото присъствие в публичното пространство е по-силно и по-въздействащо, което в немалка степен се дължи на специфичното му творчество – епиграмата, която въздейства като виц. Р. Ралин съчинява остри епиграми за политици, интелектуалци, конкретни събития и явления, заявява, че не харесва списването на партийния орган “Работническо дело”¹⁰, говори за потребността от премахването на пожизнените властници... Р. Ралин от 60-те години насетне публично ще казва това, което си мисли. И ще бъде критикуван, ще бъде наказван, няма да го обсипват с привилегии, а и когато се опитат да го наградят, той невинаги ще приема. Р. Ралин ще стане легенда, народът ще съчинява епиграми и ще му ги приписва, ще му се радва – че го има, ще го въздигне в ранг “мъченик” – най-голямото признание, което духовно потиснатите българи могат да дадат, ще му разказват “житието”, ще го възприемат като живия “светец”. Канонизиране, много по-ценно и по-близко до нашенския манталитет, отколкото така и останалата си доста неприемлива мъченическа святост, която православният житиен канон изисква... Мнозинството българи и днес са убедени, че той е лежал в затвора заради “Люти чушки”. Но ръководителите на БКП начело с Т. Живков ще бъдат много внимателни, ще се стараят и в повечето случаи ще успяват да не го превръщат в мъченик. Дори нещо повече. Р. Ралин е един от писателите, на които Т. Живков никога не е отказвал лична среща. И книгите му, макар и нерядко със сериозни трудности, излизат. И ако днес бивши служители на Държавна сигурност заявяват, че епиграмите му са издавани с благословията на тяхната служба¹¹..., то в известен смисъл няма да е лъжа. Това е момент, в който властта е усетила нуждата от социален отдушник. Затова ЦК на БКП и лично Т. Живков не само ще поддържат явлението Р. Ралин, а и ще

полагат сериозни грижи за сатиричния вестник “Стършел” – издание на ЦК, ще изискват да има сатира, макар и внимателно контролирана от тях самите. Сами ще разпореждат и насърчават телевизионни предавания – критични разговори с министри и заместник-министри. И мотивът е ясно назован от Т. Живков: *“Подобре е всички да чуят и видят подобна критика, отколкото да шушукат и подхвърлят насаме”*¹².

Друга почтена позиция на български интелектуалци, носещи контраадаптивната маска (често това са едни и същи хора, които в различни ситуации избират една или друга реакция) е позицията на мълчанието и произтичащият от нея отказ от участие в “парада на властта”. Позиция, която няма нищо общо с конформизма. Защото в България съгласието и конформизмът почти никога не са били мълчаливи, дори напротив, те са говорещи, дори понякога френетично припяващи. Безспорен израз на мълчаливо несъгласие, на неучастие с достойнство, кротък и недемонстративен избор е изборът на двамата приятели Валери Петров и Христо Ганев през 60-те години във Варна: *“... На една, май първата от летните срещи на писателите с Т. Живков в нашия варненски дом, нещата бяха станали толкова неприятни, че с Хр. Ганев решихме да се измъкнем. Там имаше една “Златна рибка”, така се казваше ресторантчето, отидохме с жените си и си хапнахме. На другата сутрин гледаме – хората някак ни избягват. Да си призная, отначало си казах: “Срам ги е.” Още сервилността не беше стигнала тези рекорди, които стигна по-късно. Имах чувството, че това, което ние бяхме усетили и което ни накара да не отидем, у другите е действало със закъснение и се срамуват сега един от друг. А то не било чувство за неудобство, а съвсем друго – просто страняха от нас.”*¹³ Тази случка не остава незабелязана от властта. На заседание на партийното бюро при СБП от 17 юли 1970 г. Г. Караславов казва: *“В ГК на БКП е известно, че при нас има в някои отношения опозиция, която клони към отричане политиката на нашата партия. Така например, когато преди две години др. Т. Живков посетил нашия почивен дом, групичка писатели изглежда нарочно напуснали.”*¹⁴ По

същото онова време мнозинството български писатели прави ежегодна екскурзия до Варна специално за да присъства на срещата с Тодор Живков с надеждата да бъде забелязан жестът и да получи съответна награда за него – все едно дали пост, жилище или нещо друго.

През 1967 г. Хр. Ганев отказва предложението на Венелин Коцев да стане председател на филмовите дейци с абсолютното убеждение, че “нищо не може да се направи”¹⁵. Това вече е категоричен отказ за участие във властта. Позицията на Хр. Ганев, неговото “еталонно” поведение смущава, обърква, дистанцира и дори предизвиква раздразнение у онези творци, които си дават ясна сметка, че не могат да се съизмерват (като гражданско поведение) с него.

И тяхното оправдание-обяснение е впечатляващо еднотипно: лесно му е на него да каже като Еклесиаст – Всичко е суета¹⁶, лесно му е да критикува – той е бил партизанин, него го знаят в ЦК, а ние... И този тип поведение, подобни разсъждения са напълно естествени и логични, те са типични за по-младото поколение интелектуалци, което действително няма “защитата” на борческото минало.

Третата позиция се изразява от творци с маската на дружелюбния “придворен”, която променя вида си с годините и с индивидуалния си притежател. Това са изтъкнати интелектуалци като Емилиян Станев, Дечко Узунов, Йордан Радичков... Те се ползват със статут на “особено привилегировани”, те са и най-често канени (като съставна част от т. нар. “ловна дружина” или пък на гости в известните “петъци”, организирани от Л. Живкова) и награждавани от властта – Тодор Живков. От тях не се искат публични клетви за вярност. Дори напротив – предоставена им е възможността за свободна и неограничавана отвън творческа изява. Те представят традиционната група от “придворни” интелектуалци, с каквито всяка власт се е ограждала, от чиято компания всяка власт се е ласкаела и чрез нейната, макар и привидна дружелюбност се е легитимирала. Спокойно-философското приемане от тези творци на отреденото им място личи от спомена, който пое-

тът Стефан Цанев разказва за един действителен, но съвсем анекдотичен и същевременно емблематичен случай: *“Великият художник Дечко Узунов празнуваше рождения си ден. Тресейки от смях величествената си бяла грива, той разказваше как обядвал вчера с Тодор Живков, как она му окачил за трети път един и същи орден.*

– Ами какво да те правя, като ги имаш всички – смеел се Живков.

Тогава един завистлив и бездарен поет, който въпреки всичките си плонжове не бе се докопал до никакви отличия, се провикна:

– Абе, бай Дечко, преди ходеше при цар Борис, сега ходиш при другаря Живков... как става тая работа?

– Слушай, момче – отвърна му великият художник, – първо, там не се х о д и, там к а н я т, а като канят – ще поканят Дечко Узунов, а не тебе!”¹⁷

Към групата на приближените до властта са и младите и надеждни творци Светлин Русев, Георги Джагаров, Любомир Левчев, които имат в биографията си и бохемско-”еретичен” период и които в определени моменти ще бъдат поставени начело на творческите съюзи, ще възглавяват водещите литературни издания. В новите си роли те ще са и конюнктурни, а понякога – и верноподанически обслужващи. Безспорно талантиви творци, тяхната съдба е доста превратна, но съдба, която в немалка степен зависи от тях самите, от способността им да устоят на съблазните на властта или по-скоро на развалата от властта...

Новият стил в отношението на Тодор Живков към художествената интелигенция е впечатляващо умен – с оглед целите на БКП и лично на първия ѝ секретар. Той не прави дори и опит да се заобиколи с част от онези творци, които с увереността си на своя минал борчески актив заемат една коригираща, донякъде контраадаптивна, противопоставяща се позиция. От името и в името на чистия комунистически идеал, от името и в името на своята, макар и утопична вяра, на която властниците безнадеждно са изменили и продължават да изменят. Тези хора, освен че не са под-

ходящи обекти за флиртуване, са и в известна степен неприятни за партийната върхушка. В есето си “Законът на Пушкин”, писано в началото на 1996 г., Стефан Цанев, опирайки се именно на своята памет за близкото минало, казва: “*Нищо не вбесяваше тогавашните управници толкова, колкото напомнянето на собствените им идеали.*”¹⁸ За няколкото години след 1956 г. властта се е убедила, че по-рационалното отношение към “тази група” е търпението, придружено с периодично наказание като спиране на произведенията на нейните представители, публикуване на поръчкови статии в специализирания печат, които да разкритикуват неправилните им партийни позиции или допуснатите “политически грешки”. Понякога Т. Живков и неговото обкръжение (което се променя от време на време, когато той прецени, че има около себе си неудобни или пък станали вече опасни – с устойчивите си позиции – във властта хора) се задоволяват само с предупреждения към тези “непослушници”, предупреждения, които се правят от хора, специално избрани за подобни мисии...¹⁹.

Такова предупреждение, поднесено по специфичен начин, получава Валери Петров във връзка с изпратено писмо от Тодор Живков по повод годишнина от рождението на поета. Писмото, както си спомня В. Петров, е съдържало съжаление и упрек към него, че се е “откъснал от живота”. И той отговаря горе-долу по следния начин: “*Благодаря. Аз също така не по-малко страдам, че съм се откъснал. Но и при поетите, както при автомобилите, двигателите не винаги работят на пълни обороти.*” Много скоро поетът води следния диалог с един писател, съветник към ЦК: “*Другарят Живков ти изпрати писмо.*” “*Е, добре, аз му отговорих.*” Тогава “събеседникът” възкликва: “*Ама как отговори!...*”²⁰ Реплика, която подсказва раздражението на властта от заетата позиция.

Твърде интересни са и спомените на Радой Ралин и Валери Петров за небезизвестната ракла – “съкровищница”, изработена и напълнена с произведения на изтъкнати писатели за 60-годишния юбилей на първия секретар на БКП и председател на Държавния съвет Тодор Живков. Идеята за подобен “безценен” подарък е на

тогавашния председател на Съюза на българските писатели Георги Джагаров. Тя е обсъдена от Бюрото на УС на СБП на 3 септември 1971 г. в състав Г. Джагаров, П. Вежинов, К. Калчев, Др. Асенов и Ст. Чавраков и е гласувана “единодушно”. Павел Вежинов дори я нарича “блестяща идея”. И тази идея не възниква случайно. Тя е естествен резултат от неколкогодишното умело и упорито флиртуване на Т. Живков с писателите. В резултат на този флирт писателите вече окончателно са се превърнали в привилегирована класа. Освен многобройните облаги и жестове, награди и похвали, давани на определени “избраници”, те са се сдобили с Клуб на писателите, осъществили са през 1970 г. лични многочасови срещи с “първия човек в партията и държавата” – т. нар. литературни понеделници, а на X конгрес на БКП 14 писатели са “направени” народни представители, самият председател на Съюза Г. Джагаров е получил изключително висок пост – заместник-председател на Държавния съвет. А това положение естествено изисква и адекватна благодарност. Благодарност, която в никакъв случай не се възприема, не се усеща от облагодетелстваните писатели като унижителна или пък недостойна. И трябва да се има предвид, че идеята не е изцяло осъществена в първоначалния си екзалтиран, краен вариант. Вариант, в който се предвижда освен този напълнен с книги шедьоври “скромен, хубав и прекрасен” шкаф (според определението на Джагаров) да бъдат прибавени и манускрипти: *“Всеки от нашите писатели – казва Джагаров – да напише на по една страничка най-хубавия пасаж от своето творчество – стихотворение, извадка от разказ, роман или статия, която той смята, че са златните редове от неговото творчество.”*

Този допълнителен подарък предизвиква истински възторг у Павел Вежинов: *“Особено четвъртото предложение (манускриптите – б. м.) е уникално. Никой не може да има такова нещо. Скромно е (как ли би изглеждал нескромният подарък?! – б. м.) и никой не може да го направи, освен ние, нито художниците, нито композиторите, нито политическите дейци...”*²¹. Интересно е какво кара изявен творец като П. Вежинов да се “състезава” с другите представители на художествената интелигенция, след като

през всичките години след Втората световна война писателите се радват на най-голямо внимание от страна на властта.

Много по-различно “приемат” тази идея, по много по-различен начин запазват в паметта си този “исторически” септември на 1971 г. писателите, които през цялото време са себеотстояващи се, които се държат на дистанция от управляващите, които създават немалко проблеми на същите тези управляващи.

На най-популярния сатирик Радой Ралин този епизод носи удовлетворение заради отказа му да даде своя книга, отказ, мотивиран с думите: “Аз имам тежко партийно наказание и не съм достоен за такова нещо”. Неговата позиция, макар че не е демонстративна, а внимателно и хитро аргументирана (Р. Ралин казва също, че не може да си позволи риска той, “малкият” човек, да обиди “големия” – първия секретар на партията), е трудно приемлива дори за съмишлениците. Така например Блага Димитрова упреква Р. Ралин за това му поведение с думите: “Така и нас злепоставяш”. С “не” на настойчивите покани на писателските партийни емисари тогава отговарят Борис Делчев и Гочо Гочев. В раклата няма и книга от Стефан Цанев, който според Радой Ралин по това време е бил в Москва. Но дори и да е бил в България, отново според Р. Ралин, Ст. Цанев нямало да се присъедини към “акцията”.

А Валери Петров си спомня, че дал книга с надпис “На др. Т. Живков” и подпис. Няколко дни по-късно при него дошли и му поискали ново посвещение. След като направил опит с подчертана наивност да откаже, той накрая добавил: “С уважение”.

Споменът в първия случай се разказва спокойно и обстоятелствено. Разказ, чиято цел е върното разбиране и възсъздаване на близкото минало. Така дори само този случай, взет самостоятелно, разкрива спецификата на българския властов механизъм. ЦК и лично Тодор Живков реагират остро, репресират тогава, когато интелектуалците категорично отстояват своя позиция, която в известна степен се отклонява от “генералната линия на партията”. Когато това се прави умно, когато се избират най-подходящите средства за противостоене и себеотстояване, властта отбелязва, но не санкционира. Тактика, която не създава ненужни напрежения и конфликти.

Във втория случай се усеща желанието деликатно да се внуши сложността на тогавашния момент. Усещат се и притеснението и душевният гърч – проявени и през 1971 (без В. Петров да припомня, че в началото на същата година той е изключен от БКП), и сега, когато почтеният интелектуалец не премълчава, а се изправя, колкото и мъчително да е това, пред предизвикателството на социалната памет²².

И точно тази неудобна за властта група интелектуалци характеризира, на нея симпатизира, на нея отделя значително място, нейните позиции разкрива, нейната роля върху културната, а и върху по-широката просветена общественост показва Георги Марков в своите “Задочни репортажи”, които излъчва през 70-те години по радио “Би Би Си”, “Свободна Европа” и “Дойче Веле”. Репортажи – есета, които и до днес са най-достоверният, най-противоречиво тълкуваният, най-объркващият съвременниците източник за социалната памет – относно ролята на властта и поведението на българските интелектуалци. В репортажа си “Избор на позиция” той казва: *“Много обвинения са били отправяни към българската интелигенция, че съобразявайки се с действителността, била преминала изцяло на конформистки позиции. Вероятно за известна част от тази интелигенция – за карьеристите и печалбарите, и особено за псевдоинтелигенцията, произведена по партийна линия, могат да се кажат и по-лоши думи, но за силното ядро от истинската наша народна по дух и сърце интелигенция никога не е ставало дума за примиренчески конформизъм или угодно живуркане с капризите на губернаторите, а тъкмо обратното – за смислена обществена борба, в която по партиен път да се преодолеят ужасните недъзи на системата. Разбрала, че Ботевата теория за физическа борба е обречена на неуспех, тази наша интелигенция (в по-голямата си част комунистическа) премина върху Каравелови позиции – за дълга и упорита борба, чрез която режимът да бъде върнат към чистото начало на комунистическия идеализъм. Тази интелигенция знаеше, че най-силното ѝ оръжие бяха именно комунистическите идеали, гражданската отговорност и политическата нравственост. И*

*оттук нататък (след разгрома на Унгарското въстание през 1956 г. – б. м.) до чехословашките събития през 1968 г., в България щяха да важат, макар и неофициално, щяха да се ценят и приемат навред мерките и оценките на тази интелигенция, а не тези на режима...”*²³

Именно творците, носещи маските на “комуниста-идеалист” или контраадаптивната маска, и част от интелектуалците, принудително-примирително надянали маската на “придворния компаньон”, са прозрели истината, че след Ялта 1945 г., след разделението на света на сфери на влияние между двете свръхсили – СССР и САЩ, са обречени да живеят в страна – сателит на Москва. И докато чехи и словаци могат да се противопоставят публично, могат като нация да изразяват своето мнение и несъгласие с действащата социалистическа система, тъй като имат знамето, идеите на Първата си република (1918 – 1938 г.) – двадесет години на последователно демократично развитие²⁴, през същото това време България изживява национална катастрофа, своеобразна гражданска война, военни преврати... При това положение почтените български интелектуалци имат ясното съзнание, че не могат да мотивират себе си, естествено и българите като цяло, за открито противодействие на деформирания социалистически ред в собствената си страна. Че едно такова противодействие е обречено, като се има предвид спецификата на българския властов механизъм. И те избират единствено възможното – еволюционния път: да се борят постоянно чрез творческо и гражданско себеотстояване за “социализъм с човешко лице”. Борба, не по-малко трудна и значима от революционната изява. Борба, която те водят в продължение на повече от двадесет години.

Безспорно типична и най-агресивна е позицията на конюнктурнозастраховащите се, на послушно и вярно обслужващите властта, на партийно-апологетичните творци, носещи маската на “фанатично предания на партията комунист”. Позиция, в повечето случаи толкова стереотипна и застинала през годините, че проследяването ѝ може да стане чрез просто изброяване на новите ръководни персонажи. Разнообразието, промяната зависят почти

единствено от личните маниери на новите действащи лица. Разликата между Георги Караславов и Георги Джагаров например (и двамата избраници и любимци на Т. Живков) – като председатели на СБП – е най-вече в по-голямата безскрупулност и главозамайване на втория в сравнение с не по-малката безскрупулност и само-надеяност на първия.

Илюстрирам твърдението си чрез тези двама писатели, представители на различните “поколения” творци – “старите” (утвърдили се в художествения живот преди Втората световна война) и “младите” (заявили творческия си талант след края на 50-те и следващите години). Разбира се, между снемането на Караславов и възкачването на Джагаров стоят цели четири години. Време, през което властта не само флиртува и лавира, а и сменя (понякога рязко) своето отношение към интелигенцията. Именно в този лъкатушещ период начело на Съюза на писателите застават първо Камен Калчев – от “старото”, по-почтено (в рамките на възможното) поколение творци. Писател, който през 1962 г. е по-приемлив за Съюза, съответно с оглед промените, настъпили в политическия живот – и за управляващите, после – Димитър Димов, представител на “средното” поколение. Един разумен и фин интелектуалец, преживял своята творческа и лична драма в началото на българските 50 години на века. Драма, която по неизбежност го обрича да си остане докрай “самотник” в културното ни пространство²⁵. Комичните ситуации, които последният председател на СБП от времето на реалния социализъм Любомир Левчев разказва²⁶, предизвикват съчувствие и разбиране, но не и съмнение в своята приблизителна достоверност. Те органично се “вписват” в представата ни за автора на “Поручик Бенц”, “Осъдени души” и “Тютюн”, представа, създадена и с помощта на публикуваните биографични сведения за Димитър Димов²⁷.

Определени, видими различия съществуват и в начините, по които упражняват ръководните си задължения отделните творци, които възглавяват Съюза на българските художници. Духовният климат сред представителите на изобразителните изкуства е доста по-свеж и това се дължи на сравнително

ограничената, главно “посветена” публика, върху която въздейства художественото творчество. Въпреки това той е един по времето на Дечко Узунов, друг е по времето на Никола Мирчев, трети при председателството на Светлин Русев. Но същият този духовен климат е твърде зависим не само от личните качества, от творческата и гражданската позиция на тези талантиливи и популярни български художници, а и от конкретния политически момент, от отношението на властта към художествената интелигенция, отношение, което е променливо през годините: едно е то в началото, друго е към средата и в края на 60-те. Донякъде зигзагообразно, това отношение се променя и през 70-те и през 80-те години. Така индивидуалната маска е зависима най-малко от три обстоятелства: изброените две и личната нагласа, личната “биография” на отделния творец. Едно обаче е безспорно – председателите на СБХ се държат много по-достойно и успяват в много по-голяма степен да се възползват от временните либерализации на политическия режим, отколкото председателите на СБП.

Това в общи линии са видимите, обградените с най-голямо “внимание” от властта действащи лица на културната (преди всичко литературна) сцена, преобладаващите маски сред художествения елит до 10 ноември 1989 г. Как и доколко тези, които са живи и здрави, днес се чуват в публичното пространство, запазват ли, или сменят своите маски, как устояват на провокациите на социалната памет?

Христо Ганев и Валери Петров (който за малко бе депутат във ВНС, където с опита си да бъде нравствен коректив сред вихъра на политическите страсти предизвика насмешка) стоически и мълчаливо приемат обвиненията за членството си в БКП, потиснато наблюдават маскарада на себезаявилите се и самоизтъкващи се интелектуалци-дисиденти (като категорично не приемат, категорично се разграничават от това словосъчетание), част от които определят действащите норми в политиката, нравствените категории на обществото, ценностните критерии в културата.

Радой Ралин след първоначалната еуфорична подкрепа на имажинерната демокрация отново крачи по улицата потиснат и сам,

отново се опитва да изразява своя позиция, която обаче вече като че ли на никого не е нужна.

Марко Ганчев още в края на 1989 г. демонстративно върна партийния си билет от екрана на националната телевизия, акт, в онзи момент определено значим и с голям публичен ефект, тъй като ускори освобождаването от трупания през десетилетията страх от властта – БКП. Но продължи да е все така почтен и себеотстояващ се в своите поетически и прозаически съчинения, като пази премерена дистанция от властта.

Блага Димитрова стартира нападателно-заклинателно, опита се да изиграе ролята на вицепрезидент, но не успя докрай, мина през гладните стачки и дори през заканително размахване на пръст към довчерашия си приятел Валери Петров.

Йордан Радичков продължава да е интелектуално-компромисен и творчески респектиращ въпреки участието си в някои от водещите (поне икономически) културни структури.

Светлин Русев и Стефан Цанев постепенно изживяха илюзиите на българската демокрация и заеха опозиционно-интелектуална позиция.

А може би най-ощетеният през годините на социализма, един от най-искрените и последователни творци – поетът Константин Павлов – запази своя скептичен оптимизъм, не позволи да го развяват като жертва на тоталитаризма, отнесе се с определена насмешка към онези поети, които го обявиха за свой поетически баща, и още през 1990 г. каза: *“Сега гледам в СБП разни бунтуващи се хора – всеки е огорчен, но е огорчен от собственото си бездарие, от това, че цял живот се е стремил към някаква властчица, някаква известност, някакво постче, а пък е бил толкова глупав, толкова малко качества е имал, че в това удобно за такива типове време нищо не е станало от него освен доносник, лакей някакъв на този или онзи, на някоя групичка... И сега говорят, че били потискани, правят списъци кой ще бъде в ръководството... От такива ме е страх – от лумпените – те хвърлят лоша светлина върху добрия ход на времето и върху най-добрите умове на нацията. Те тичат по другия тротоар и*

викат: *"Братко! Победихме! Ела да те прегърна!"* – *ще ме оцапат, ако ме докоснат...*"²⁸.

А една част от художествения елит, която през всичките години на социализма демонстрира уважението си към властта – Т. Живков, през последните десет години участва в създаването на сдружения с фанатичното си отрицание към БКП (резултат на гузна съвест, на желание да преобоядиса своята маска, да пренапише биографията си), избра конформизма или чрез демонстративно обслужване и възхвала на новите управляващи направи кариера и успя да афишира себе си в културното пространство.

Голямата група от участващите в "армията от безпартийни комунисти" интелектуалци през същото това днешно време обяви себе си за чисто и необременено, за единствено достойно и почетено, обедини се в нова "армия" от строители на демокрацията. И застана начело на маскарада...

Така прегърнати, сплотени, с нови или стари преобърнати маски шестват в маскарад верни партийни и безпартийни (сега вече по отношение на многото партии) интелектуалци. Пред мълчаливия поглед на обеднялата материално и още повече духовно, смутена и объркана нация.

БЕЛЕЖКИ

¹ Сарандев, Иван, Валери, Петров. Литературни анкети. С., 1997, Гоцев, Кирил. Разговори с Христо Фотев. С., 1998.

² Лечев, Любомир. Ти си следващият. С., 1998; Цанев, Стефан. Убийците са между нас. С., 1996, Внимавайте с вятърните мелници. С., 1999; Димитрова, Блага. Отсам и отвъд (силуети на приятели). С., 1992; Славов, Атанас. Българска литература на размразяването. С., 1994, Симеонов, Петко. Голямата промяна. 1989 – 1990. С., 1996; Славов, Иван. Фашизмът срещу "фашизмът". С., 1991; Шесто управление срещу неформалните организации в България 1988 – 1989 г. С., 1999.

³ Иванова, Евгения. Българското дисидентство I част. С., 1997.

⁴ Павлов, Константин. Интервюта. С., 1995.

⁵ Марков, Георги. Задочни репортажи за България. С., 1990; Литературни есета, С., 1990; Нови задочни репортажи за България. С., 1991.

⁶ Михайловски, Стоян. Книга за българския народ. С., 1990, с. 22.

⁷ **Иванова, Е.** Българското дисидентство. С., 1997, с. 37.

⁸ **Сарандев, Ив., Валери Петров.** Литературни анкети. С., 1997, с. 150.

⁹ **Крамптън, Ричард.** Кратка история на България. С., 1994, с. 273.

Раздвижването сред интелектуалците през този период е следствие от Хелзинкското съвещание за правата на човека от 1975 г. Според бивш служител на VI управление на ДС "Декларация' 78" е резултат на дейността на Лигата за защита правата на човека със седалище Амстердам, която за целта се свързва с 27-годишния Антон Кръстев, емигрант от 1973 година, като го подготвя и изпраща в България специално с тази задача. Така на Запад се създава впечатление, че в България има дисидентство. – **Асенов, Б.** От Шесто за Шесто и след това. С., 1999, с. 145.

¹⁰ ЦДА на РБ, 1 Б, ф. 340, оп. 1, а. е. 7, л. 6.

¹¹ Асенов, Б. Цит. съч, с. 212.

¹² **Проблеми на хумора и сатирата.** С., 1976, с. 24.

¹³ **Сарандев, Ив.** Цит. съч., с. 92.

¹⁴ ЦДА на РБ, 1 Б, ф. 357, оп. 1, а. е. 99, л. 91–92.

¹⁵ **Левчев, Л.** Ти си следващият, с. 291–293.

¹⁶ Пак там, с. 294.

¹⁷ **Цанев, Ст.** Убийците са между нас, с. 185–187.

¹⁸ Пак там, с. 175.

¹⁹ ЦДА на РБ, 1 Б, ф. 40, а. е. 219, 222, 223, 224.

²⁰ **Сарандев, Ив.** Цит. съч., с. 92–93.

²¹ ЦДА на РБ, ф. 551, оп. 3, а. е. 60, л. 12, 15–16.

²² Информацията е от проведени лични интервюта с Валери Петров и Радой Ралин в края на 1998 и началото на 1999 г.

²³ **Марков, Г.** Задочни репортажи за България. С., 1990, с. 115.

²⁴ **Баева, И.** Циклите-границы в историята на Чехословакия. – Балканистичен форум, 1998, 1, 2, 3.

²⁵ **Христова, Н.** "Социалистическия реализъм" и драма на българския творца (середина 40-х – средина 50-х годов), ВНР, 1998, 1–2, с. 152–179.

²⁶ **Левчев, Л.** Цит. съч., с. 251–252.

²⁷ **Куюмджиев, Кр.** Димитър Димов. С., 1987.

²⁸ **Павлов, Константин.** Интервюта. С., 1995, с. 18.